QACARLAR DÖVRÜNDƏ SUFİZM: ZEYNALABDİN ŞİRVANİ NÜMUNƏSİ

Rizvan Fərhadov
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, t.ü.f.d.
ali_farhadov@yahoo.com

Açar sözlər: Zeynalabdin Şirvani, Qacarlar, din, sufizm

Azərbaycanlı alim və səyyah Zeynalabdin Şirvani Qacarlar dövründə yaşamışdır. Bu dövrdə İranda sufizm təqib edilirdi. Zeynalabdin Şirvani nemətullahilik təriqətinin üzvü və daha sonra piri olmuşdur. Təqiblərə baxmayaraq, Zeynalabdin Şirvani Qacar sarayı tərəfindən mükafatlandırılmışdır. O, dini mövzularda, etdiyi səyahətlər haqqında bir sıra dəyərli əsərlər yazmış, sufizmlə yanaşı ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Z.Şirvani bir çox ölkələrə səyahət etmiş, hökmdarlara nəsihətlər etmişdir. Onun əsərlərində Azərbaycan, Hindistan və sair Şərq ölkələri, əhalisi, dini, məişəti haqqında geniş məlumatlar var. A.A.Bakıxanov, E.Braun və sair tədqiqatçılar Z.Şirvaninin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdirlər. Z.Şirvaninin irsi Azərbaycan və Şərq tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və öz tədqiqatçılarını gözləyir.

СУФИЗМ В КАДЖАРСКИЙ ПЕРИОД: ПРИМЕР ЗЕЙНАЛАБДИНА ШИРВАНИ

Ризван Фархадов

Ключевые слова: Зейналабдин Ширвани, Гаджары, религия, суфизм

Азербайджанский ученый и путешественник Зейналабдин Ширвани жил в период Гаджар. В этот период в Иране преследовали суфизм. Зейналабдин Ширвани был членом секты Нематуллаха, а позже - пири. Несмотря на преследования, Зейналабдин Ширвани был награжден дворцом Гаджар. Он написал ряд ценных работ на религиозные темы, о своих путешествиях и наряду с суфизмом занимался общественно-политической деятельностью. З. Ширвани путешествовал по многим странам и давал советы правителям. Его произведения содержат обширную информацию об Азербайджане, Индии и других странах Востока, их населении, религии и образе жизни. А.А. Бакиханов, Э. Браун и другие исследователи высоко оценили работу З. Ширвани. Наследие З.Ширвани важно с точки зрения изучения истории и культуры Азербайджана и Востока и ждет своих исследователей.

SUFISM IN THE QAJAR PERIOD: EXAMPLE OF ZEYNALABDIN SHIRVANI

Rizvan Farhadov

Keywords: Zeynalabdin Shirvani, Qajars, religion, Sufism

Azerbaijani scientist and traveler Zeynalabdin Shirvani lived during the Qajars period. During this period, Sufism was persecuted in Iran. Zeynalabdin Shirvani was a member of the Nematullah sect and later piri. Despite the persecution, Zeynalabdin Shirvani was awarded the Qajar Palace. He wrote a number of valuable works on religious topics, about his travels and, along with Sufism, was engaged in social and political activities. Z. Shirvani traveled to many countries and gave advice to the rulers. His works contain extensive information about Azerbaijan, India and other countries of the East, their population, religion and way of life. A.A. Bakikhanov, E. Brown and other researchers highly appreciated the work of Z. Shirvani. The heritage of Z. Shirvani is important from the point of view of studying the history and culture of Azerbaijan and the East and is waiting for its researchers.

Giriş. XIX əsr Qacar İranında dini düşüncə tarixi böyük təlatümlərə səhnə olmuşdur. Qəddar şah rejiminin və mürtəce ruhanilərin xalqa verdiyi zülmlər onlarda şeyxilik, babilik və s. dini qurtuluş hərəkatlarına maraq və ümid yaratmışdır. Rəsmi dini ideologiyaya qarşı mübarizədə sufizm nəzəriyyəsi və sufi təriqətləri də seçilirdi. Bu dövrdə Qacar İranında təsəvvüfün əsas təmsilçilərindən biri Nemətullahi təriqəti idi. Bu təriqət İranda dini fəlsəfənin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Lakin rəsmi dini ideologiyanın təzyiqlərinə məruz qalırdı. Dövlətin qorunması üçün şiə ruhanilərinə ehtiyac hiss edən Fətəli şah, onların təzyiqilə nemətullahilik təriqətinə keçən məmurları da işdən qovmuşdu[22, p.20]. Nemətullahi kimi müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub olanlar üsuliyyə şiələrinin təhdidlərinə, küfrlə ittihama, qətliama məruz qalırdılar[11, s.142-143]. Bunun əsas səbəblərindən biri də nemətullahilərin öz şeyxlərini XII İmam Mehdinin yer üzündəki təmsilçisi, hətta mütləq hökmdar kimi görmələri idi. Təriqətin qurucusu Şah Nemətullah Vəli (v.1431) iddia

edirdi ki, "Yer üzü hökmdarları öz dövrünün Kamil İnsanının sözünü yaymalıdırlar, çünki o, Mütləqdir, ilahi xüsusiyyətlərə malikdir"[19, p.46, 50). Özlərini hz. Əli nəslindən sayan Nemətullahilər şiəliyin İranda yayılmasında böyük rol oynayıb XVI əsrdə Səfəvilərlə yaxın münasibətdə olsalar da[13, s.465-466], sonralar təzyiqlərə məruz qalmışdılar. I Şah Abbasın (v.1629), xüsusilə Sultan Hüseynin (v.1722) hakimiyyəti dövründə İranı tərk etməyə məcbur oldular. İranda şiə müctəhidlərin təzyiqilə təsəvvüf demək olar ki süquta uğradı [19, p.51-52]. II Şah Abbasın (v.1666) dövründə isə təsəvvüfün şiəliklə sintezinə üstünlük verən irfan fəlsəfəsi himayə edildi. Onun əsas təmsilçisi, Molla Sədranın da aid edildiyi Nurbəxşiyyə təriqəti idi. Lakin sufizmin şiəliklə sintezi ruhanilərin ciddi müxalifətinə səbəb oldu[12, s.179-181]. Nemətullahi piri olan Azərbaycan sufisi Z.Şirvani yazırdı ki, "1700-cü illərdən etibarən İranda sünni Kübrəviyyənin sonradan şiələşmiş Nurbəxşiyyə və Zəhəbiyyə kimi kiçik qollarının xaricində təsəvvüf və təriqətlər az qala yox olmuşdu və heç bir məna ifadə etmirdi"[14, s.76]. Bu proses Qacarların ilk dövründə də davam etdi.

Qacarlar dövründə nemətullahilik. Nemətullahiliyi İranda bərpa etmək üçün Hindistandan gələn təriqət mənsubları Ağa Məhəmməd şah Qacarın himayəsinə sığınsalar da[19, p.56-57), sonralar Fətəli şah Qacarla yaxın olan "Sufi-kuş" ("Sufi qatili") ləqəbli[14, s.77] müctəhid Seyid Məhəmmədəli Bihbehaninin fətvasıyla küfrlə ittiham edilib qətl edildilər[11, s.142-143]. Nemətullahilər – "dünyada və axirətdə qurtuluş məsum şeyxə itaətdən asılıdır. Bu, hökmdara da vacibdir. Əks təqdirdə məhv edilməlidir"[19, p.60] dedikləri üçün şah onların İranda nüfuz qazanıb hakimiyyəti ələ keçirmə cəhdindən şübhələnmiş[19, p.59], "sufilərin dinin əmrlərinə uyğun şəkildə həbsi və öldürülməsi" istənmişdi[11, s.142-143; 14, s.80].

Fətəli şahdan fərqli olaraq Azərbaycan hakimi, vəliəhd Abbas Mirzə sufizmə, fəlsəfi düşüncəyə və dini təriqətlərə daha tolerant idi. Avropa ilə təhsil əlaqələri yaradan, 1817-ci ildə daş üsulu çapxana təsis edib[16, s.16] yeni iş mərkəzləri açaraq, müxtəlif kitabların çap edilməsinə şərait yaradan Abbas Mirzənin dünyəvi istiqamətli siyasəti, feodal özbaşınalığına son qoyub iqtisadi, mədəni mərkəzləşdirmə siyasəti Azəbaycanı və onun mərkəzi Təbrizi də modernləşdirirdi. Bütün bu yeniliklər həm mənafeləri, həm də cəhalətləri üzündən xürafatçı ənənələrə bağlı olan və "din əldən gedir" deyən böyük mollalar ordusunu, xanları, feodalları, xüsusilə vəliəhdin digər şahzadə qardaşlarını əsəbləşdirməkdə idi[8, s.40].Din xadimlərinin fikrincə Rusiya qarşısındakı hərbi məğlubiyyətlərin səbəbi də Abbas Mirzənin kafir ölkələrə məxsus olan islahatları Azərbaycanda gerçəkləşdirməsi idi[8, s.58]. Vəliəhdin müctəhidlər tərəfindən təqib edilən nemətullahi təriqətinə rəğbəti və onları qorumağa çalışması da şiə ruhanilərinin etirazına səbəb olurdu[19, p.62].

Dövlət-din münasibətləri də bu zaman pis vəziyyətdə idi. Abbas Mirzənin "çox yemək dən öz vəzifəsini yerinə yetirə bilməyən atlar"[18, p.80-81] adlandırdığı və hakimiyyətdən uzaqlaşdırdığı din xadimləri Məhəmməd şah dövründə də eyni mövqedə idilər. Məhəmməd şah da din xadimlərinin əvəzinə sufilərə rəğbət edirdi[1, s.151; 10, s.179] və nemətullahi təriqətindən olan Hacı Mirzə Ağasını sədrəzəm, yəni baş vəzir təyin etmişdi[4, s.51]. Bu dövrdə səltənətə sanki sufi möhrü vurulmuşdu[19, p.62-63].

Məhəmməd şahın dövründə təriqətin İranda azad inkişafına yol açıldı. Təriqətin XIX əsrdəki ən böyük piri isə Məstəli Şah ləqəbli Zeynalabdin Şirvani idi[14, s.82-83]. Məhəmməd şah Qacarın hakimiyyətinə qədər o da ömrünü sürgünlərdə və edam qorxusu altında keçirdi[14, s.85-86]. Lakin hətta Məhəmməd şah Qacarın nemətullahilərə xoş münasibəti də şiə ruhanilərinin sufiliyə mənfi baxışını dəyişdirmədi[14, s.87].

Məhəmməd şahın sədrəzəmi Hacı Mirzə Ağası nemətullahi pirlərindən mərhum Nuraəli Şahın müridi Molla Əbdülsəmədin müridi idi[14, s.86]. Onun əxlaq və irfan fəlsəfəsi mövzusunda "Sultanlığın 40 fəsli", peyğəmbərlik və imamlıqdan bəhs edən "Kəlmələr" və s. dini əsərləri, şeirləri də var[7, s.203-204]. Şah, müəllimi və baş vəziri olan Mirzə Ağasını "şəriət və təriqət qübbəsinin dirəyi"[15, s.37] adlandırır, şiə müqəddəslərinin türbələrinin əvəzinə sufi dərvişlərinin türbələrini ziyarət və təmir edirdi[5, s.477]. Sədrəzəmin sayəsində bir çox sufi təmayüllü ruhani yüksək dini vəzifələrə təyin edilmişdi. Ruhanilərin etirazına baxmayaraq, sarayın himayəsi nəticəsində Təbrizdə də Molla Rza Həmədani, Kövsərəli Şah kimi nemətullahilər məhkəmələrdə və dövlət vəzifələrində xidmət edirdilər[19, p.64]. Hətta nadan ruhanilər tərəfindən "allahsız, kafir" sayılan, Fətəli şah tərəfindən təzyiqlərə məruz qalan və bir çox əlyazması məhv edilən nemətullahi şeyxi[6, s.18, 25, 28-29; 9, s.63, 150], Məstəli şah ləqəbli səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani (1759-1838) baş vəzirlə arasında rəqabət olmasına baxmayaraq, ölənə qədər Məhəmməd şahdan maaş almış[24],şah ona Şiraz yaxınlığında kənd bağışlamışdı[9, s.84]. Hacı Mirzə Ağası Z.Şirvaninin əvəzinə özü nemətullahilərin piri olmaq istəyirdi və sonunda Z.Şirvanini saraydan qovdura bilmişdi[14, s.86].

Ruhanilərin tənqidlərinə baxmayaraq, mütərəqqi sufilər dini maarifçilikdə böyük rol oynamış, ərəbcə bilməyən farslara Quranın təfsirini farsca izah edən əsərlər yazırdılar. Bu, şiə ruhanilərini narahat edən bir məsələ idi və sufilərin Qurana və şəriətə hörmət etmədiklərini iddia edirdilər[23, p.18, 36]. Sufilərin öz şeyxlərini XII İmamın yer üzündəki təmsilçisi saymaları da şiə ruhaniləri tərəfindən qəbuledilməz idi[19, p.46]. "Təfsiri-mənzumi-Quran" (və ya "Təfsiri-Safi"), "İrfanül-həqq" kimi əsərlər yazan nemətullahi sufisi Mirzə Həsən Safi Əli Şah (v.1899) isə sufizmi əxlaqi islahatçılıq hərəkatı kimi təqdim etmiş, ilahi kəlamı şeirləşdirmədiyini, farslar üçün Quranın mənzum təfsirini etdiyini bildirmişdi[23, p.18, 36]. Fətəli şahın nəvəsi Məhəmməd Mirzə

Seyfüddövlə Tehranda onun üçün xanəgah tikdirmiş, Safi Əli Şah ölənə qədər orada qalmışdır[21, p.202]. Məhəmməd şah Safi Əli Şahı himayə etmiş[21, p.203], Nəsrəddin şahın kürəkəni və naziri Əli xan Qacar Zahirüddövlə isə şeyxin müridi olmuşdur[23, p.16].

Zeynalabdin Şirvaninin həyat və yaradıcılığına baxış. Azərbaycan alimi, coğrafiyaşünas-səyyah, tarixçi, etnoqraf, filosof, ədəbiyyatşünas, şair Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1837/38) Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Anadan olmasından altı ay keçəndən sonra, atası axund İsgəndər ailəsi ilə birlikdə Kərbəlaya getmiş, orada öncə atasından dini elmləri təhsil almışdır. Nemətullahilərdən hindistanlı Məsuməli şahın və isfahanlı Nurali şahın tələbəsi olmuş, həmədanlı Məczubəli şahdan nemətullahiliyi tədris etmə icazətini almışdır[17, c.100]. 40 ilə yaxın səyahət edən, Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, Hindistan, Seylon (Şri Lanka), İndoneziya və s. yerlərdə olan Şirvani Nemətullahi dini təriqətinə də rəhbərlik etmişdir. Onun ədəbi təxəllüsü Təmkin, təriqətdəki ləqəbi Məstəli şah olmuşdur. Ərəbistanda, Ciddə şəhərində dəfn edilmişdir. Şirvaninin haqqında ilk dəfə Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülustani-İrəm" əsərində məlumat vermişdir[2, s.116].

Z.Şirvaninin "Riyazüs-səyahə" ("Səyahət bağçaları"), "Hədayiqüs-səyahə" ("Səyahət bağları"), "Büstanüs-səyahə" ("Səyahət gülzarı"), "Kəşfülməarif" ("Mərifətlərin kəşfi") adlı əsərləri vardır. Türkiyəli sufi şair C.Ruminin çoxcildli "Məsnəvi" (Bombey, 1895) əsərinə müqəddimənin müəllifidir. Özünün şeirləri isə "Divan"da (Tehran Universitetinin Mərkəzi kitabxanasındadır) toplanmışdır[25]. Z.Şirvaninin əsərləri A.Bakıxanov və sair tarixçilər, tədqiqatçılar üçün mənbə rolunu oynamışdır[9, s.125]. Bu əsərlərdə Azərbaycanın islam öncəsi və sonrası tarixi, coğrafiyası[27, s.33, 37], zərdüştilik və Zərdüşt peyğəmbər[27, s.36, 101], xürrəmilər hərəkatı və Babək[27, s.226],Səfəvilər, Şah İsmayıl, Çaldıran döyüşü[27, s.38-43] və s. mövzular haqqında geniş məlumatlar var, Nizami, Xaqani kimi klassik şairlərin həyat və yaradıcılığından nümunələr verilir[27, s.81, 360].

Böyük bir sufi mütəfəkkir olan Z.Şirvaniyə görə "bütün varlıqlar peyğəmbərin və onun vəlisinin (hz. Əli – Ə.F.) təcəllisidir"[26, s.22, 29]. O, "əhli-beyt"in məsumluğuna və XII imama etiqad etmiş[27, s.20, 22], "vəhdəti-vücud" nəzəriyyəsini müdafiə etmişdir. O, nadan ruhani fitvasıyla qətl edilən Həllac Mənsuru dəstəkləmiş[9, s.14, 67], onun ilahi sirri açdığını, cinayət etmədiyini demişdir[27, s.425].Mütəfəkkir H.Mənsuru türkiyəli sufi C.Ruminin mürşidi və ruhunun təzahürü saymışdır[27, s.214]. İngilis şərqşünası E.Braun Z.Şirvaninin elmi fəaliyyətini, müxtəlif dinlər və məzhəblər haqqındakı məlumatlarını təqdir edir[20, p.451-452]. A.A.Bakıxanova görə - Z.Şirvani

Azərbaycan adının qədim fars dilində "atəşgah, atəş yurdu" mənasında olduğunu demişdir[3, s.27; 27, s.34].

Z.Şirvani sufi mütəfəkkir olmaqla yanaşı ictimai-siyasi problemlərin həlli üçün də çalışmışdır. O, "öz əməlinin nəticəsindən qaça bilməzsən[9, s.116]; şəriətə və ağıla zidd olan hər hansı bir hərəkət dövlətin tənəzzülünə və yox olmasına səbəb olur", deyərək, öz dövrünün hakimlərini ədalətli olmağı nəsihət edirdi[27, s.157].

"Bu xəbislər ki hökmran olmuş
İşimiz bir daha yaman olmuş"[9, s.154],

deyə şikayət edən mütəfəkkir "Kimdə mülayimlik yoxdursa, o, yırtıcı heyvandır; İnsaflı olsan, ömür boyu namaz qılmandan yaxşıdır"[9, s.149] deyərək, insanları hakim və ya dindar olmadan öncə vicdanlı olmağa çağırırdı. Onun diplomatik bacarığı dövrünün hakimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, Qacar vəliəhdi Abbas Mirzə ondan ölkə daxilində və xaricində, hakimlərlə münaqişələrin nizamlanmasında, sülh danışıqlarının təşkilində elçi kimi istifadə etmişdir[9, s.88].

Böyük bir səyyah olan Z.Şirvani öz əsərlərində səyahət etdiyi xarici ölkələr haqqında, o cümlədən 1802-ci ilin əvvəllərində başlayan və 8 il davam edən Hindistan səfəri haqqında geniş məlumat vermişdir. Onun əsərlərində tarixi, arxeoloji, etnoqrafik baxımdan maraq doğuran, Hindistanın əhalisi, dinləri, maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Z.Şirvani hind xalqının musiqisinə də yüksək qiymət vermişdir.Z.Şirvani səyyah və ensiklopedist alim kimi Hindistanın təbiət və iqtisadiyyatını, hind xalqının adət və ənənələrini, musiqisini, tarixi abidələrini dərindən öyrənmişdir. Z.Şirvani Hindistan əhalisinin etnogenezi, dini-fəlsəfi axınlar, təsərrufat həyatı, yaşayış məskənləri, yaşayış evləri, sənətkarlıq və s. haqqında məlumatlarda sadəcə təsvirlə kifayətlənmir, izahlar, şərhlər verir. Onun bir səyyah kimi fəaliyyəti multikultural dünyagörüşünün formalaşmasına da ciddi müsbət təsir göstərmişdir[2, s.116-117].

Z.Şirvani Hindistanda olarkən Böyük Moğol İmperiyasının axırıncı şahlarından olan II Şah Aləmlə görüşmüşdür. O, "Büstanüs-səyahə" kitabında Dehlidə olarkən II Şah Aləmlə bir neçə dəfə göruşməsi, onunla müxtəlif mövzularda söhbət etməsi barədə məlumat vermişdir. 1805-ci ildə Z.Şirvani ilə görüşən ingilis tədqiqatçı Mark Uilksonun səyyahın əsərləri, səfərləri ilə ciddi şəkildə maraqlanması azərbaycanlı səyyahın irsinin bəşəri mahiyyət daşımasını bir daha gostərir[2, s.117]. Onun elmi və ədəbi fəaliyyəti bir sıra rus, Qərbi Avropa, Şərq və Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən öyrənilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Z.Şirvaninin adı Hindistanda muzeyə, İndoneziyada kitabxanaya, Məkkə və Ciddə coğrafiya cəmiyyətlərinə, Şirazda küçəyə verilmişdir. Şirvani irsinin tədqiqi Azərbaycanın Hindistanla tarixi mədəni-mənəvi əlaqələrinin

öyrənilməsi baxımından mühüm multikultural əhəmiyyət daşıyır. Hindistanın tarixi, əhalisi, coğrafiyası haqqında geniş məlumatlar verən Z.Şirvaniyə görə, "Şimal-qərbi Hindistandaəhalinin bəzisi göyümtül, bəzisi qəhvəyi, bəzisi ağ üzlüdür. Dilləri hind dilləridir. Dillərində ərəb, fars sözlərinin qarışığı vardır. Yeyib-içib gəzməyi çox sevəndirlər, mövhumata çox inanırlar. Bəziləri illər boyu bir küncdə oturub sehrbazlıqla məşğul olur. Ümumiyyətlə, qonaq-sevəndirlər, xüsusilə səyyahlara böyük hörmət bəsləyirlər. Zülm və əziyyətdən uzaq gəzirlər. Əslində, eyş-işrətdə, musiqidə hec kim onlara cata bilməz". O, Hindistanı idarə etmiş müsəlman hökmdarlarının ölkəni abadlaşdırmasını da xüsusi qeyd etmiş və belə yazmışdı: "İslam şahları Dehlidə elə gözəl və uca saraylar tikdirmişlər ki, yazmaqla başa gələn deyil. Cahangirin oğlu Şah Cahan şəhəri təmir eləyib, oranı öz adı ilə adlandırmışdır. Odur ki, bəziləri Dehliyə indi də Şah Cahan deyir"; "Allahabad Hindistanın böyük və möhtəşəm şəhərlərindən biridir. Keçmiş şahlardan sonra Əkbər şah bu şəhəri tikdirib adını Allahabad qoymuşdur. Onun abadlaşdırmasına və böyüməsinə xeyli səy gostərmişdir"[2, s.118].

Nəticə. Deyə bilərik ki, Qacarlar dövründə şah rejiminin və mürtəce ruhanilərin təzyiqlərinə baxmayaraq, İranda və Azərbaycanda sufizm özünəməxsus inkişaf etmişdir. Sufi təriqətləri və mütəfəkkirləri arasında nemətullahilik vəZ.Şirvani xüsusilə seçilir. Dini radikalizmə qarşı mübarizədə azad fəlsəfi düşüncəyə əsaslanan sufizmin və klassik sufi mütəfəkkirlərinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə sufi mütəfəkkirlərdən biri olan Z.Şirvani həm ictimai-siyasi fəaliyyətilə, həm yazdığı əsərlərlə, həm də təsəvvüfi fikirlərilə Azərbaycan və Şərq dini-fəlsəfi, ictimai düşüncə tarixində özünəməxsus iz qoymuşdur. Onun yaradıcılığı A.A.Bakıxanov, F.Köçərli, M.Tərbiyət, E.Braun, və s. alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir[9, s.151]. Mütəfəkkirin əsərlərinin, elmi-fəlsəfi, təsəvvüfi düşüncəsinin tədqiqi Azərbaycan elminin əsas vəzifələrindən biridir və öz tədqiqiatçılarını gözləyir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Y. İslam alimləri. Dünyada tanınmış Azərbaycanlı müctəhidlər, Ayətullahlar: XVI-XX əsrlər. Bakı: Nurlar, 2007, 440 s.
2. Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi və ictimai-publisistik qaynaqları Elmi redaktor: Kamal Abdulla. Bakı: BBMM, 2021, 248 s.
3. Bakıxanov, A. Gülüstani-İrəm / tərc. ed. M.Əskərli. Bakı: Minarə, 2000, 224 s.
4. Ələkbərli, F. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). Bakı: "Elm və təhsil", 2018, C.1, 504 s.

5. Hüseynzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / tərt. ed. O.Bayramlı. Bakı: Çaşıoğlu, 2008, C.2, 496 s.
6. Kərəmov, N. Qırx il səyahətdə. Bakı: Azərnəşr, 1977, 184 s.
7. Kərimov, B. XIX əsrin II yarısında Azərbaycan elminin inkişafında İrəvan ziyalılarının rolu // Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası), 2014. №2, s.201-208.
8. Pakrəvan, Ə. Abbas Mirzə və Azərbaycan / tərc. ed. G.Cavanşir. Bakı: Qanun, 2007, 208 s.
9. Quliev, Z. Azərbaycanın görkəmli səyyah və alimi Hacı Zeynalabdin Şirvani. – Bakı: AZSSR EA nəşriyyatı, 1964, 209 s.
10. Vəlioğlu, F. Azərbaycanın görkəmli islam alimləri. Bakı: Əhli-beyt yolu, 2009, 211 s.
11. Algar, H. Bihbehani Muhammed Ali // TDV İslam Ansiklopedisi: [44 ciltte]. İstanbul: TDV yay., 1992, C.6, s.142-143.
12. Arjomand, S.A. Safevi dönemi İranında dini taşkınlık (gulüvv), sufilik ve sünnilik (1501-1722) / terc. ed. N.Musalı // Cappadocia Journal of History and Social Sciens, 2016. № 1 (7), s.160-195.
13. Ay, Z. 16-17. Yüzyıllar İranında Safevi-Nizari ilişkilerinin dini ve siyasi etkileri üzerine tarihsel bir değerlendirme // Tarihin Peşinde, 2019. №: 21, s.465-466.
14. Lewisohn, L. Modern İran tasavvufunun tarihine bir giriş: Nimetullahi tarikatı: zülüm, ihya ve bölünme / terc. ed. İ.Külbilge // Sufi Araştırmaları, 2016. № 14, s.71-108.
15. Uyar, M. İranda modernleşme ve din adamları. İstanbul: Emre yay., 2008, 331 s.
16. Uzun, E. Güney Azerbaycan basın tarihi. Trabzon: Türk Ocağı yay., 2002, 193 s.
17. Бакиханов А.К. Гюлистан-и Ирам. Баку, Элм, 1991, с.304.
18. Algar, H. *Religion and State in Iran* 1785-1906. The Role of the Ulama in the Qajar Period. Berkeley: University of California Press, 1980, 286 p.
19. Bos, Matthijs Van Den. Mystic regimes: sufism and the state in Iran, from the late Qajar era to the islamic republic. Leiden: Brill, 2002, 286 p.
20. Browne, E.G. A Literary History of Persia: [in 4 vol.] London: Cambridge University press, Vol. 4. 1959, 530 p.
21. Green, N. A Persian Sufi In British India: The Travels of Mirza Hasan Safi Ali Shah. Iran. Vol. 42, 2004, p. 201-208.
22. Martin, V. Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906. London: I.B.Tauris, 1989, 245 p.
23. Ridgeon, L. Sufi castigator: Ahmad Kasravi and the Iranian mystical tradition. London: Routledge, 2006, 244 p.

24. Çingizoğlu, Ə. Hacı Zeynalabdin Şirvani: Tehranı dağıtmaq istəyən dərviş. – 5 iyun, 2019. URL:https://hi-in.facebook. com/maariflendirme/photos/hac%C4%B1-zeynalabdin-%C5%9Firvani-tehran%C4%B1-da%C4%9F%C4%B1tmaq-ist%C9%99y%C9%99n-d%C9%99rvi%C5%9F-ara%C5%9Fdirmahac%C4%B1-zeynalabd/1062407633955600/

25. Hacı Zeynalabdin Şirvani URL: https://shamakhi-encyclopedia.az/haci-zeynalabdin-sirvani/

26. Şirvani, Z. Kəşfül-məarif. – 36 s. URL: http://www.sufi.ir/MysticalBooks(16).php

27. Şirvani, Z. Riyazüs-səyahə. - 440 s. URL: http://www.sufi.ir/MysticalBooks(16).php